

حدیقه سنائی و هفت پیکر نظامی گنجوی و شش بهشت امیر خسرو دیوی است و باجماع این
 چهار وزن در مصراع بیت ناموزون نمیشود همچون محجوف فاعلاتن مفاعلهن نفع مثلش شعر
 چکنه فکر یا آید چشم شاید بکار آید بحر حرف مسخ فاعلاتن مفاعلهن نفع مثلش شعر بر سر
 انتقابت یار است بحسب نحوه روزگار است به صدر و ابتدا درین اوزان یک حکم دارد
 یعنی خواه فاعلاتن سالم باشد خواه فعلاتن مجنون موزونیت شعر نخواهد رفت **فصل در**
بیان بحر مشاکل این بحر از بحر نواحد است و مشاکل از آن گویند که مشاب
 و موافق بحر قریب است در ارکان بلکه ارکان قریب یا مقلوب کرده اند و اصل ارکان
 این فاعلاتن مفاعلهن مفاعلهن است و زحاف آن کف و قصر و حذف اکثر اشعار این بحر
 در زبان پهلویست و اشعار فارسی نهایت تقلیل مثلش شعر کرد ما را پریر و گنجون
 مشرب چون نباشم بیابان گرد و روز و شب مکفوف فاعلات مفاعلهن مفاعلهن
 شعر کرد یار مرا خوار پی خویش و در که راند چو بیگانه مرا خویش مکفوف مقصور فاعلات
 مفاعلهن مفاعلهن سکون لام مکفوف مقصور و مخدوف فاعلات مفاعلهن فاعلهن مثال هر دو
 مشعر باین که جدا کرد ز خویشم و وقف طعنه ز بیگانه و خویشم محمد بن عتیس در ساری علم
 عروض گفته که بعضی شعرائی قدیم این بحر را شمس کرده شعر گفته چون در خواندن نهایت
 تسکین بود متذکر الا استعمال شد مشاکل شمس فاعلات مفاعلهن فاعلهن مثلش شعر
 از نگاه غضبناک آن نگار مراد بیده خطا چکنه غدیگانه چکنه **فصل در بیان بحر**
مستقار باین بحر را مستقار یا زان گویند که از تاد و اسباب او با هم نزدیک
 تراند و ارکان اصلی فحولن فحولن فحولن فحولن دو بار است زحافش شش اند و قبض قصر
 حذف ثمر شرم بر مثلش شعر چه جو برای وصالش و سبیده و عروس حسن جهان نیست
 چندان جمیده اگر متبعضش کنند فحولن فحولن فحولن فحولن شود اگر مخدوش کنند
 فحولن فحولن فحولن فعل کرده مثال هر دو درین بیت فردوسی گوید شعر زان زان

برافراشتن و دوز ایشان اسبذهی داشتن + سرشته خویش گم کردن است + بحیب اندر
 باز پروردن است + شعرا اول محذوف العروض القرب شعر ثانی مقصور العروض و
 الضرب است + اجتماع قصه و حذف و ریک شعر در دست و اگر ابرش نمایند فعولن فعولن
 مع شود مثالش شعر نگاهی که بودش بن گاهی و کون نیست انهم من و آهی +
 برده زحاف عرب انداختن و تدفعولن است پس این شعر عروض ضرب ابرست و اگر اترم
 نمایند فعل فعولن فعولن فعل شود تر مهر لغت دندان شکستن است و در اصطلاح انداختن
 فاعولن فعولن است چون از فعولن فاعولن بیفتد عمل با فعل سکون عین و ضم لام
 بجای او گذارند مثالش شعر عارض زلف تو ای گل چهره غیرت چین است و رشک
 درین شعر صدر و ابتدا و ضرب و عروض اترم است و حشو سالم متقارب سدهس فعولن فعولن
 فعولن مثالش شعر بوسه نگار چو نوشی به پاسخ چو خنجر چرامی به سدهس مقصوره فعولن
 فعولن فعولن سدهس محذوف فعولن فعولن فعل شاکستن بیتمیم ترا گویم ای مشک سر
 بخوبی شدستی سر + مقصور محذوف انکم فعلن فعولن فعولن فعولن یا فعل محذوف مثالش
 شعر شب آن بت شوخ عیار من + تنها نهد دل جان من نیز برده + صدر و ابتدا و درین
 شعر اترم است و عروض محذوف و ضرب مقصوره اترم در لغت رخنه شدن است و در اصطلاح
 انداختن بجای فعولن + چون از فعولن فاعولن یا فاعولن سکون عین بجای او
 آید فعلن فعولن فعولن فعولن شود مثالش حافظ گوید شعر من ندانم عشق و انگاد تو به به استغفر
 استغفر الله + صدر و ابتدا درین شعر اترم است و ضرب عروض سالم مقبوضش انکم فعول
 فعلن فعولن قبض در لغت گرفتن و در اصطلاح حرف پنجم ساکن انداختن است چون از
 فعولن فاعولن دور شود فعولن لضم لام ماند در نیوزن و در کتب مقبوضه که معانی علم اند مثالش
 شعر نکرد گاهی نگاد یارم + ز چشم رحمت بحال یارم + و این مقبوض اترم بعضی
 عروضیان شانه زده کن نموده اند و نهایت پسند خاطر و مطبوع طبایع افتاد و عوام الناس

دین را چاره در جا گویند **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون** **فعلون**
 گوید **مشعر** **دواع** **آرائشی** **نگین** **کن** **شرم** **وامان** **صحن** **کن** **مزن** **سنگ** **جنون** **شهرت** **چونام** **نقا**
وقار **خود** **افصل** **در** **پیان** **بجز** **مستدراک** **ارکان** **اضلی** **این** **بجز** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین**
 است **وز** **حاش** **غبن** **قطع** **قصر** **مثالش** **شعر** **آن** **صدم** **کز** **غمش** **جان** **بوی** **گشت** **خون** **نی** **عجب**
گر **چکد** **اشک** **من** **لاله** **گون** **واگر** **مشم** **مجنون** **کنند** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین**
مثالش **شاعر** **گوید** **شعر** **اگر** **او** **بجواب** **امان** **سخن** **که** **تند** **گشمت** **زبان** **اگر** **مشم**
مقطع **کنند** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین** **فعلین**
خواری **واگر** **مجنون** **مقصود** **کنند** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین** **فاعلین**
من **که** **من** **می** **گشم** **نوب** **دشته** **در** **چمن** **بدانکه** **سزا** **نورده** **بجز** **که** **مروم** **شده** **خز** **ضیمان** **مجم** **مشم** **بهر**
سر **خس** **و** **بجز** **بهر** **تمی** **که** **بجز** **و** **گرا** **ان** **ان** **نورده** **بجز** **بر** **آور** **داند** **زبان** **ترکی** **و** **پیلوی** **بسیار** **استفعل** **اند**
شعر **از** **متوسطین** **و** **متاخرین** **را** **بسیار** **تعلات** **در** **ان** **اشعار** **بسیار** **کم** **صح** **قصید** **و** **غزل** **از** **این** **بجز**
بنظر **را** **تم** **نیاید** **که** **چند** **بسیار** **تقطعه** **و** **دو** **کج** **اکثر** **بسیار** **متقدیم** **بطریق** **امثال** **در** **سائن** **عروین** **بر**
بنام **علیه** **رحان** **و** **فروع** **آنها** **نوشته** **ضروری** **نداشتیم** **لیکن** **اسامی** **تجوید** **ارکان** **اصولی** **نظم** **می** **آورم** **اگر** **چرا**
این **من** **را** **تحقیقات** **منظور** **باشد** **در** **سائل** **متداوله** **انعام** **مثل** **غایت** **المر** **ببین** **بهرام** **سز** **و** **سزا**
محمد **بن** **علی** **رضی** **الله** **عنه** **و** **زاید** **بجز** **صر** **م** **مفاعیلین** **فاعلاتن** **فاعلاتن** **دو** **بار** **بجز** **کسیر** **مفعولات**
مفعولات **مستفعلن** **دو** **بار** **بجز** **بدل** **مستفعلن** **مستفعلن** **فاعلاتن** **دو** **بار** **بجز** **قلیب** **فاعلاتن**
فاعلاتن **مفاعیلین** **دو** **بار** **بجز** **حمز** **مفعولات** **مستفعلن** **مفعولات** **دو** **بار** **بجز** **مستفعلن**
فاعلاتن **مستفعلن** **دو** **بار** **بجز** **مهم** **فاعلاتن** **مفاعیلین** **فاعلاتن** **دو** **بار** **بجز** **سلیب** **مستفعلن**
مفعولات **مفعولات** **دو** **بار** **بجز** **مهم** **فاعلاتن** **مستفعلن** **مستفعلن** **و** **بار** **گویند** **که** **واژه** **این** **بجز**
فرضی **استخراج** **نموده** **نام** **آن** **منعکسه** **بها** **و** **باب** **و** **وز** **و** **هم** **در** **علم** **فرا** **چیده** **بدانکه** **تالیف** **سائق**
از **فها** **است** **و** **قفا** **و** **قفو** **و** **لغت** **و** **نحال** **کسے** **فشن** **بود** **سابق** **آیه** **کریه** **و** **فینا** **علی** **آیات** **هم** **در** **اصول**

کلمه بود که در آخر شعر واقع شود در این معنی شعر تمام گردود پس چنانکه موزونیت شعر موقوف بر علم عروض
 است همچنان اتفاقاً شعر خصیصه علم قوافی در مصیورت و نهان این هر دو فن شاعر را ضرورت است و چهار
 از قافیه حرف و حرکات کلماتی است که در آخر شعر واقع شوند و بنامی شعر بر این مستحکم باشد در عبات
 آن واجب بود در جمیع ابیات و مستعمل باشد و تلفظ و معنی و اگر مستعمل باشد در تلفظ آن لفظ معنی
 مختلف بود چنانکه لفظ بهادر عربی معنی روشنی بود فارسی معنی قیمت جنای آن جا نیز است قفاقیع
 از کجیف و ده حرف باشش حرفت یعنی نزدیک بعضی تمام کلمه قافیه بود و نیز و یک لفظ کجیف
 آخر کلمه که آن را روی گویند و بعضی حرف با قبل دی نیز در قافیه شمارند مثل بر دزد و در دو کرد و شعر
 و کبانه سیدار و پنداره جفا کار و فادار و لفظی که مختل بدو معنی باشد قافیه آن در یک شعر جمع نمودن
 عاریتاً سخن میدانند بلکه از قبیل صنایع نندازند چنانکه شیخ سعدی گوید شعر
 غلام آکبش باید خشت زن بود نده نازمین خشت زن

در این ولعت معنی سوار است که بر یک اسپ سوار میشوند و در اصطلاح کلمه بود که با بعد قافیه
 در آیه چنانکه قافی گوید شعر گردون منطالینگ گردو گیتی نفس نهنگ گردو شعر که
 رویت داشته باشد آنرا شعر مروف بدال مشد گویند شعر که رویت نداشته باشد فقط قافیه
 داشته باشد آن شعر مقفی خوانند چنانکه درین بیت سعدی شعر

در اقصای عالم بگشتم بسته بسر بوم ایام با هر کی

در اشعار عربی رویت نمیشد خاصه بچین است فصل در بیان شعر دو قافیه بود
 که اتفاقاً قافیه نیز گویند بالاتفاق پنج است شعر اول در متکاوس دیگر آمدت تراکب و پس
 از آن شد متدارک متواتر متراوت و متکاوس قافیه بود که چهار حرف متحرک باشد و یک
 حرف آخر ساکن چنانکه پیش و نماند و مخمبین کلمه خماسی فاصده که بسته گویند برخلاف عربی
 در شعر فارسی نباید متکاوس لغت معنی ابجوسی است در اصطلاح جمع شدن چهار حرکت در
 یک کلمه باشد مثلاً کسب قافیه بود که در دو سه حرکت جمع گرد و شش شکستند و کند همین با

فصله صغری خوانند ترا کتب لغت برهم نشستن بر دو در اصطلاح کلمه رباعی بود که در وسط حرف
متحرک یک حرف آخر ساکن باشد مانند کافیه بود که در دو حرف متحرک و یک حرف ساکن باشد چون
زند و کند و این و تد مجموع است تدارک در لغت بمعنی دریافتن است و در اصطلاح دریافتن
متحرک است یک ساکن یا متواتر قافیه است که یک حرف متحرک در میان دو ساکن بود چون کرد
و بروی تواتر در لغت پائی شدنت و در اصطلاح گرفتن دو ساکن یک متحرک را پس پیش متحرک
قافیه باشد که دو ساکن پهلوی یکدیگر باشد مثل جوشان و خردشان تراوف در لغت با هم شدن
است و در اصطلاح هم شدن در حرف ساکن در کافیه فصل در این حروف قافیه قبول
محمد بن عیسی عروسی خواند می که در سن شصت و پانزده هجری یکی از اکابر علمای علم عروض
بوده است اول وی یعنی حرف آخر قافیه و چهار حرف مقدم روی چهار حرف بود و روی
که مقدم بر روی اندازین بیت دریافت باید نمود

تاسیس و خیس و روف اصلی   روف دیگر است روف زائد

روی حروف اصلی هر کلمه بود که چون از آن کلمه ساقط گردانند کلمه مذکور از دست خود بکنند و
را از رو گرفته اند و در اریسانی را گویند که بدان با شتر یا شتر را به بندند چون استواری قافیه این
حرف است بان منسوب کردند تا سپس الفی بود که با قبل روی بر آید و در میان روی و او یک
حرف متحرک باشد چون حقائق و دقائق درین بیت شعر

ز سه عقل تو کشف دقائق   خسه طبع تو و صاف حقائق

تاسیس بمعنی بنامها و نسبت چون بنامی این قافیه برین حرف است تاسیس نام کردند و اصل
حرف متحرک در میان روی تاسیس است چنانکه بای تمثالی در حقائق و دقائق اختلاف
حرف و خیس و فارسی جائز است یعنی قافیه باطل و عاقل سهل و سحران و محض خواهد آمد چنانکه
درین بیت مرزا صاحب شعر غریب است در عریم دل چرا می کشد به صفیستی خط باطل است
در اشعار عربی رعایت حرف و خیل جمله و اجبات است بر خلاف فارسی و اگر در ابیات فارسی

رعایت و خیل لازم دارند بسیار مستحسن بود و در شعر عذوبتی پیدا شود و خیل معنی وصل گشتن است چون انحراف در میان و ساکن و خلی دارد خیل منسوباً گردند در فارسی انحراف را حاصل گویند و جهت تسمیه اش ظاهر است روف بر دو قسم است روف اصلی روف زوائد روف اصلی آنست که ماقبل روی مفرد یعنی غیر موصول یکی از حروف علت بود و حرکت او از جنس او باشد چون شبا ب شرا ب طهور و عفور و حبیب لفتیب مثال الف شعر

زمان بهار است و عهد شباب   من است سانی نخورون شراب

مثال او شعر

کسی که باوه گل رنگ با ظهور نشت   بلوح صبهستان هو المفقور نشت

مثالی استثنائی طایفه گوید شعر

سر نیتا بم ز شمشیر حبیب   هر چه آید بر سر من با مضیب

این قسم شعر را مروف بر روف مفرد اصلی گویند بسکون سه مهمل ماقبل مضموم بدانکه حرکت او و مابا بر دو گونه است معروف مجهول و از شبعه و طینه نیز گویند حرکت معروف چون صمه معلوم و مضموم و کسرت بر سه و حرکت مجهول مانند صمه شور و زرد کسره شمشیر و شیر شعراخی باغی س چه مستقیم چه متاخرین فیه معروف مجهول جائز و نوشته ایشان معروف مجهول سجد گوید شعر بعلوم در آن حال معلوم شد   چو داؤد کاهن بر موم شد

مولوی جامی ساله توانی نوشته که قافیه معروف مجهول چنانکه اسمعیل درین باعی بسته نایب است که احسن و احب نیست رباعی نیست رباعی باول گفتم که باری ایدل نیکی که من دوری رسن بر دل گفتا که با دوان زلفش عمریت   میازم به تنگی و تارکی در تصانیف مولوی رحمت علیه بکثرت این قافیه آمد چنانکه در یوسف اینجا میفرماید شعر کلیدی را که شد و ندانه از موم بود کار کلید موم معلوم   مثال کسرت معروف و مجهول مرزا صاحب گوید شعر

ای زبون در خلقه ز شیر زلفت شیر ما   سر صاحب را داده چشم خورشید پخته ما

روف زائد روف زائد برود نوع است روف زائد مرکب روف زائد مفرد روف زائد
 مرکب حرفی بود که ما قبل روی مفرد و ما بعد روف اصلی باشد و آن شش حرف اند شعر
 روف زائد ششم بقوله است و را مهله زان پس آمد فا و سین همه هم خواند نون
 اجتماع روف اصلی و زوف زاید را روف مرکب گویند چون روف اصلی بردن زاید نیویزند
 در روف اصلی مفرد گویند و محمد بن عین این روف مرکب را روی مضاعف نوشته و ملاحظه
 پیروی از نمود در صورت حروف قافیه ده نیستند و پنج حرف شش گانه ساکن را بمجاورت حرف
 روف اصلی روف زائد گویند و اگر از اروف اصلی خالی باشد حرف قید خوانند روف نگویند مثال هر یک
 ادشش حرف مرقومه ازین الفاظ باید فهمید داشت کاشت گوشت روست قافیه گوشت در زبان
 دری نیامده مگر سدی و گلستان و شت آورده معلوم نیست کدام زبان است کار و آرمور و لفظ
 مور و هم قافیه ندارد یافت کوفت روف شیفست و رفیت آراست پراست دوست پوست
 زیت گریست ساخت باخت سوخت وخت ریخت بخت نشاندند اینست لفظی که در اجتماع نون
 بود و ما قبل مضمیم و بیایمی ما قبل کسور بود و فارسی نیامده و اینست که نوشتیم تا از اصل کلمه نیست تمثیلاً
 دریافت مبتدی ترقیم نمودم زیرا که در لغت صحیحه دری نون جز باض جمع نشود روف زائد مفرد
 حرفی بود ساکنی ما قبل روی در ایاز حروف قید روف اصلی نباشد چون قوس فرود و علم و علم
 عقل و نقل و پیروست و نعل و نعل و فصل و فصل بدانکه در قوافی حروف چنانکه التزام روف اصلی
 ضرورت همچنان التزام روف دیگر بعضی لغت و اصلی بطریق تکلیف باید تغییر نمود و اینست چون از حنا حنیب
 یا یکب سدی گوید شعر بقدرت نگهدار بالا و شیب خداوند و چون رزمی سبیب
 نظامی گوید شعر بغوغای شکر در آمد شکیب که درت از عثمان افتد و پا از رکیب
 فصل در بیان حروف قید باید دانست که چون قافیه از حرف روف اصلی و
 حروف شش گانه روف زائد مرکب خالی باشد حرف ساکن ما قبل روی حرف قید گویند و حروف قید با لاتفاق
 در یکی درین شعر جمع شعر بود و خدا و او را و سین ششم عین و فا و نون و ما میدان یقین

مثال هر یک حرف چون ا بر صیرحت سخت کرد و در عوم حزم بیت است خشت گشت لغزش
 مغز گفت سفت رنگ شنگ تهر ز بر الترام حرف قید در قافیه مثل التزام ارادف مذکور و حسب
 و لازم است که منوچهری سبب قافیه اختلاف کرده با معنی منوچهری رباعی
 نوروز در تادای منوچهری بالاله سرخ پهل عمری مرغان بان گرفته کبشادز بان می عمری
 درین رباعی در قافیه با و با که حرف قید است میم جمع نموده ایضا شاعری که از اساتذده قیام است
 میگوید شعر هر دو بر منستی و شاعر که آن طووسی و چون نظام الملک غزالی و سرودی بود
 درین شعر و او طوسی با قبل معنوم از حرف ردف اصلی است و او سرودی با قبل مفتوح رون اند
 یعنی غیر موصول بر ردف اصلی بضرورت نگی قافیه جمع نموده لیکن درست نیست و پیروی نباید نمود مگر
 شاعر را ضرورتا قید تبدیل حرف قید محتاج شود باید که رعایت قریب مجبور نموده بجز قریب سرخ
 بدل نماید عیب شریب شیده ندو ستم آن ظاهر کرده چنانکه شیخ سعدی قریب مخج خای طاعی های بود
 درین شعر نگاه داشته شعر یکطاس حیره سبامی بهتر ز هزار مرغ دماهی فردوسی که بد شعر
 چه گفت آن خداوند ترانجی خداوند امر حسن داوند نهی
 همین عدل و فضل و فضل و نسی و زلف و عورت ابو خمر روا باشد سبب قریب مخج چنانکه درین بیت
 سعدی شاعر که امی شاه آفاق گستر بدل اگر من نمانم تو مانی بفضل و جمع
 و او ردف اصلی و او ردف اندر یک بیت است مثل نور و نور و نور و جوهر آیدیم بر تشریح چار
 حرف که با خردی ملحق میشوند و آن درین بیت جمع اند شعر
 آن چار حرف بعد روی گر کنی شمار و صل است هم شرح مزید است تا زه
 و حاصل شعر باشد که بجز روی ملحق باشد و آن بقول محمد بن یحیی عروصی ده است شعر
 است الف هم تا و ال و سین شین میم و کاف و نون تا یا و گ
 الف تا و عا و فاعل زیاد و چون خداوند او پروردگار او شود او را و او گوید و او با و او حمل و محمود
 آخرین جمع الفاظ الف است که بر روی ترکیب یافته مثال و فو قافی چون صوبت و روت

و مثال اول ساکن مضارع چون ماند و مانند مثال سمن مهله چون نام است شام است میم روی است
 و سیم وصل و تا خروج مثال شین منقوط چون پایش درایش مثال میم چون سحر م و حرم مثال کاف
 چون مردک طفلک مثال فح چون چون و بی سون مثال های مهله چون نموده ستوده مثال مایی تختانی
 چون کبابی و شربلی اسخرف ما وصل برای آن گویند که بروی موصول شود خروج حرفی بود
 که بحرف وصل پیوند و معنی بدان تمام شود چنانکه درین بیت سعدی

مراد بالضمیوت بود و گفتیم حوالت با خدا کردیم درنتیم

تای گفتیم درنتیم رویت و یا وصل میم خروج اسخرف یا خروج بر آن گویند که از حرف وصل بواسطه
 او بر آند مزید مگر بود که بخروج ملحق نمایند چنانکه درین بیت شعر
 جان من بروی از آن بچویمیت گزرا یایم بر از جان گویمیت

و او در قافیه این بیت رویت و یا وصل میم خروج و تا مزید اسخرف را مزید برای آن خوانند که بر خروج
 زیاد و شط است تا اثره مخر باشد که بمرید پیوند چنانکه درین بیت شعر

بکوشش گوهر نایابال گم گشته جویش بدامن خاک برداریم فزائشک دید شومیش

درین شعر داوریت و یای اول وصل مایی می خروج و میم مزید و شین تا اثره بعد مزید بر قدر حرف
 خواهد آمد تا اثره خواهد بود همچنین قافیه و فارسی که واقع میشود و تا اثره شتق از دوازده است نواز معنی رسیدن

است چون اسخرف از غایت قافیه که مزید است و گذشته باین منسوب گردید **فصل در بیان**
حرکات قافیه اعراب قافیه با اتفاق شش اند و درین قطعه جمع قطعه ششش بود اعرابا اندر قافیه

رس اشباع است و دیگر حذف است و مجرئی نفاذ یا دوار این جمله را ای محترم
 رس است که بود که با قبل الف تاسیس باشد مثل عاقل و ناقل فتیه عین عاقل و نون ناقل که با قبل الف تاسیس

و وقع شده رس است و اسخرفت نارسائی آن گویند که الف ساکن با اظها ساخته در رس معنی ظاهر است
 چیزی پنهان بود و نیز رس چاه که بنده و خراب گویند که از عمارت نشانی نداشته باشد اشباع حرکت و خیل است

که در میان روحی تاسیس آید چون کسرتاف عاقل و ناقل و ضمه و فتحه نیز چون تغافل و تطاول و تبار

و شادک اختلاف حرف و خیل اساتذة فارس جائز داشته اند چون کواکب مرانب و مصاعب کواکب
 و قصید سلمان ساوی برین قوالی مشهور است و اگر رعایت و خیل بالنت تا سینه جمع ابیات لازم
 دارند مثل شامل و خصائل و حامل و قائل نهایت سخن بود این حرکت را اشباع برای آن خوانند که در بیات
 و وساکن واقع شده ضد و حرکت ماقبل روف اسلی و روف زائده است چون شتاب و خراب فتحه
 مهله هر دو نقطه خایه است و ضمه کاف کوی و مین سوی و کشر کاف رقیب و نقیب نیز مثال حرکت
 ماقبل روف زائده چون فتحه رعد و ضمه نقل و کسره علم و علم فاریان حرکت ماقبل حرف قد
 را نیز ضد گویند چون سخت و سخت و سنگت و شگفت و گشت و گشت بدانکه هرگاه قافیه بحر قید و بحر

خواهد شد اختلاف ضد جائز خواهد داشت چنانکه خاقانی گوید شعر
 میی است بثل سین نبشته یا شاریت حلقه گشته

این شعر و صفت چاه زبزم است این را قلم الادراق حرکت ماقبل حرف قید را در کلام اساتذة مختلف یافته
 لیکن در قافیه روی موصول مثل نبشته و بسته و گرفته و رفته و در قافیه که روی آن موصول نباشد کلام
 خاقانی بروی غیر موصول اختلاف حرکت ماقبل حرف قید دیده شد چنانکه درین بیت شعر
 پریم شده آفتابش از پشت شمع روین دریده چون طشت

سوائی آن شعر در تحفة العربین خاقانی اختلاف اینجه کت بشهر و دیگریم دیده شد که در خمسة نظامی
 قافیه سخن و دیگر قافیه نمیداشت و شعرای متاخرین اصلا در کلام خود نه آورند توجیه حرکت ماقبل
 روی ساکن بود که آنرا روی سفید گویند و اختلاف آن جائز نیست مگر در قافیه حرف وصل و پیوند
 و روی ساکن متحرک گردد چنانکه عربی گوید فظلم با حسن جمال تو پری دعوی زسد بباری را
 چشم تو بیک نگاه جاود آمیخته سحر سامری را این حرکت را توجیه از بهر آن خوانند که روی
 ساکن طرف ماقبل خود است مجری حرکت روی متحرک است که آنرا روی مطلق خوانند اختلاف
 آن اصلا در نیست بعضی بطریق اعتراض داشته اند که از خوابه با فداورین شعر اختلاف مجری
 واقع شد شعر صلاح کار کجا و من حسرت کجا همین تفاوت را از کجاست تا کجا

طبع غالباً پس از آن الحروف آنکه شناختن و اهل اختراع بی خراب استنش با کی ب و ک با ب ساکن است
 این با بی خراب ساکن نیست متحرک است زیرا که لفظ قراب عربی است زیرا که علامه زنجیری در باب
 مرور و شرف قطعه گفته و در آن قطعه در صورت شعر بیان نموده بخانه آن یکی این است که اگر کلمات
 حرف ساکن است حرکت حرف متحرک ساکن نماید در سقا است و این نظریات تا آخری گویند و در
 از خود هم حافظ در قایده غلطی نوشته اند که کلمات متوقوفه الای حسنه فارسی برگردد در میان حرف
 بیت و قیغ میشود متحرک میباشند و در وقت متحرک کردن کلمات میشود و در آخر هر حرف متحرک
 حکم ساکن و از آن حرکت را بحرفی برای آن خوانند که جویان را از حرف روی بحرف وصل است
 حرکت حرف وصل است هر گاه بحرف خروج بیاید چون انگنیم و شکنیم برای متحرک میم ساکن درین
 بر و لفظ آن حرف رویست و پای خطاب بحرف وصل میسرودج بسبب امداق خروج
 و ساکن بود متحرک گردید و متحرک گشتن حرف وصل در فارسی چندان لازم نیست اگر ای کلمات
 و شکنیم برای جمع خوانند حرف وصل همان حرف است ساکن است و در متحرک است و در
 برای آن گویند که چون حرف وصل متحرک شود و نفوذ میکند در حرف وصل بر بیان
 قوی قایم بر دو قسم است مقید و ملحق مقید آنست که حرف روی ساکن غیر به وصل باشد
 چنانکه درین بیت عرفی شعر ای کلمات فلک نوشته بریم وی از لغتها میاید
 بدانکه قایم مقید بر چند نوع است مقید و چنانکه گفته و مقید بر دو قسم است اول چنانکه درین
 بیت نظامی شعر نوی کاف بریدی الکتیله آب تهرای رو سکن از آن کاف
 و مقید بر دو قسم است چنانکه درین بیت سعدی شعر شنیدم که پری شیه زنده
 سحر دست خاست بحق بر فراشت در نمای این بیت نام دارد و مقید بر دو قسم است اول
 روی اصلی و مقید بر دو قسم است اول مقید بر دو قسم است اول مقید بر دو قسم است
 از دو سوخ گل دهن تلخ بود لام تلخ مرغ زاده سفر است مقید بحرف قید چنانکه درین
 بیت نظامی شعر شود برگ بریزان ز شاخ طبع دل باغبان زد شود در دستند

حرف زان دست و وزن اقبل و الح حرف قیام مطلق قافیه مطلق بر سه نوع است مطلق مجرد
 چون کوه و برات مطلق می وصول چون کوه تم و براتم شالش شعر شب که از نقد عم و دست ز کاتم و او
 گریه و مال جانوز براتم و او ند درین شعر نار دست و سیم وصل مطلق غیر موصول آنکه حرف روی
 بواسطه اخذ است ظاهر گردد و چنانکه درین بیت شعر در خاک بس تپید دل سبیرا سیاه
 است شیشه شک مرارما اجتناع قافیه موصول غیر موصول جائز است چنانکه درین بیت شعر
 نیست قدس همسر سهر و سبی گاه بطوبی چه بر برهنی قافیه اجازت قافیه بود که بحرف و ریح تبدیل
 شده آید چون خراود نهاد خراود در اصل شرط بود یعنی چوب شده طاء سبب ریح بدال
 بدل شد مثل غلطه و خاشه چنانکه درین بیت طنزوری شعر وز راز استقامت خراود زنده کرد
 بجزوی نهاد اینچنین قافیه را در منتخب اللغات و معراج و تشریح معنی جواز قافیه اجازت
 نوشته دیگر قافیه مشبعه که باشیاع حرکت حرف روی حرف ساکن تلفظ پیدا شود و کلمات نیاید چنانکه
 امیر خسرو بلوری گوید شعر کرد و او انصب در ایوان هو سخت لود آدم من و و و تابی
 موله و و و باشیاع قافیه بود که در قافیه تجزیه قافیه بود که جزوی را از اجزای کلمه قافیه نمایند
 را درین گز دانند یعنی در یک کلمه قافیه هم ردیف کنند و جمع اسانده این قافیه را بسته اند الحق
 بسیار سخن نماید چنانکه آمدنی گوید شعر آمد بخار خرد بران لبانگوش است خالت ز روی حسن
 مستم بر و نشست سایم شب فراق نو بر حسن تیراه بیزان شراره نیست ترا هم که سوشن
 سوشن است هر دو لفظ علمیه هستند جز اول سوشن را قافیه کرده و در نوده و جز دثانی را با است
 ربط و او در ردیف ساخت هم او گوید نظم می که آینه عکس ترا جدائی نیست غرض تجلی
 است خود ثانی نیست رقیب طعن کن و باز ماز و عجبه همین که آنچه رسم بدو آنچه طرفه آینه است
 از زینتی آینه را قافیه صدائی و خود ثانی ساخته دنی را با است چوسته ردیف نموده همچنان سعدی گوید شعر
 ای در بنایان گشته نیافت بر و ان از رقیب در حیانت نیافت کمال گوید شعر
 زهی ز منیل ز کرده لاله زار کرده بر آسمان در عکس خست سر آید هم او گوید شعر

خصم شزولت را قربان میکنند ز ان روی سعد ذبح آهخت کار دست قصیده این شعر به
 نگار قافیه دوست رویف دارد درین شعر دال کار در ابا است پیوسته رویف ساخت و کار از قافیه
 بهار و نگار قرار داد قافیه شاکگان قافیه است که نمون مصدری را روی سازند چون ساختن بود
 و کشتن و رفتن و گرسینن و دیدن این قافیه با و یک شعر آوردن جائز نیست چنانکه شاکر بخاک
 آورده نظم همه بازتابد ز فزانش دل یکی گوش بر بایش تا فسخن باید بهر حال ز مهر دل
 ترا با من دلشاه را منتن اگر در قصه بطویل یک جا این قافیه آرنده بعد است و سی بیت در است
 و بعینه مکرر قافیه را بعد چاره بیت حضرت است و بعد دو بیت چنانکه مکرر اکثر در قصاید آورده
 جائز نیست شاکگان در اصل شاهگان بود مثل انگان که در اصل راهگان بود کان به نسبت می آید
 منسوب بشاه و منسوب بر او و بعضی بعضی لائق گویند لایق شاه و لائق راه و گنج شاکگان گنجه گویند
 که در مال بسیار و نامحدود باشد و مراد از قافیه شاکگان کثرت مکرر قافیه در ویت و بعضی شاکگان
 کار بهمز را گویند که برای شاه کنند چنانکه استا و قدیم گوید شعر اگر بگردد می تو بر روز حساب مفرمای
 در ویش را شاکگان یعنی در ویش را کار بهمز و مفرمای قافیه زائد قافیه بود که ماقبل قافیه اصلی بر آید
 و در میان هر دو قافیه یک لفظ حاصل بود آن لفظ را صاحب گویند بشرطیکه کمر در آید چنانکه بهر شعر
 درین رباعی آورده رباعی ای شاه زمین بر آسمان وزی تخت ست است عدد و تا تو کمان شاکری
 سخت حمله سبک می گران ری تخت پیری تو شبیر و جوان داری تخت رخت مهنی است
 است و داری در میان هر دو قافیه صاحب اگر صاحب میان نبود شعر ذو القافیه است باشد الغرض
 کلمه که مکرر ماقبل قافیه اصلی بود صاحب باشد چنانکه در این بیت نظامی بیت پر فلک خرقه سجده درید
 مهر کل رشته بخوابد برید قافیه معمول است که در و نصف مکرر کرده باشند مثل خاسته در است سعری
 گوید شعر ز سعدی شوکاین سخن است است نه بر بار افتاده بر خاست است و قافیه معمول است
 که در و تصرفی کرده باشند سعدی گوید شعر تو هم خیاک در باش چون کفیه خاست که با کسب در
 مهربانی خطاست خاست کلمه اصل است و خطاست مرکب قافیه غیر معمول اجتمع این توانی

درست است فصل در بیان ردیف معنی ردیف لغوی است و شاعری قبل ازین نوشته شده اکنون باید
 که ردیف لغوی بود که کما بعد قافیہ در این لفظ است مستعمل باشد و معنی شعر متعلق بود و بی معنی شعر
 تمام نشود و سواقی قافیہ از یک لفظ زیاد هر قدر که در مصرعہ گنجایش بود جایز است چنانکه امر گوید شعر
 نگه بار گریبان تو باشد اگر نگار گریبان تو باشد بعضی اسانده و تشبیه و غزل متشوی اجماع ردیف
 مختلف المعنی است و لفظ جایز نوشته اند چنانکه حافظ گوید بیت ز چشم منخ خوب ترا خدا حافظ که کرد
 جمله نمونی بجای حافظ و بعضی جا ردیف زیاد است و معنی هیچ تعلق ندارد و لیکن این شاعر است
 قافلی گوید بیت میخ زری از پسته بهارا مرعطه درخ میماند آرا انوری گوید شعر
 بران مثال که تو فتح تو بران نبود زمانه طغی گشت جز برای منارا خشمگر گزید شعب بلبره نیمی که آید بر
 شواخی از آخر ما زانیا فریدند از بهر شغلی حافظ گوید شعر محرم راز دل شیدا می خود کس نمی منم
 و خاص عام را صائب گوید شعر کشته نماز تو می غلط بخون و ز جزا بر نیاید زود خون زخم تیغ تیز را
 یعنی از زخم تیغ تیغ خون زود بر نیاید درین جمیع ابیات ردیف کلمه شواست شمس البدرین فخری شعر
 انوری امیر شمس از روی طنز نوشته که ردیف کلمه عیون است و نظایر فاحش نزدیک است این رقم الاوراق
 خطایست بلکه جایز است زیرا که از زمانه قافلی تا وقت مرزا صاحب جمیع شعرا اینچنین ردیف آورده اند
 و محمد بن عیون نام این ردیف معیت نوشته و جایز نوشته پس اشفاق خطا را ساده است و این نقص
 انهم در طایع غزلیات اسانده قدیم و جدید اکثر ردیف میبندند بکار یافته بکثرت بعضی اشعا اسانده قافیہ
 بکار یافته چنانکه سعدی گوید شعر بدرگاه لطف بزرگش بر بزرگان نهادند بزرگی ز سر امیر خسرو
 گوید شعر برده ما بهم بهر شوخچه برده و درفته بخت لب درین هر چه بیت قافیہ مصرع اول
 میخ میزند و فصل در بیان عیوب قوافی عیوب قوافی چهار است اقوال الفاسد و ایطاقوا
 اختلاف حرکت قبل و فاصلی و فانی است که آنرا خده گویند مثل حرکت صبور و جود و نیت و وقت
 و نیز اختلاف حرکت با قبل و می کن که آنرا قوی خوانند چون پرده و اختلاف این اصلا در نیت مگر در تکیه
 روی ساکن بود سول کرد چون پرده و رسم بعضی اختلاف حرکت با قبل روی کرده اند لیکن مضامین

زبان فرس بران سخن است مثالین طوبی فرودی قبل ازین نوشته ام اقوا دلعت باز سخن
 پختاب بیمانست چون حرکت خود و توجیه از قاعده اصلی برگردان منسوبند اگر اختلافی
 رویت چون احتیاط و اعتماد و صلاح و بنا بر جمع نمودن حرف عربی و فارسی چون شک و سب و
 و کتب مستقدمین بحرف و قافیه جمع کردند و متاخرین بنهایت ناخوش میدانند چنانکه سعدی بد
 کسان را درم داد و تشریف و اسب طبع است اخلاق نیکو نیکب ملاحظه حرکت مستقیمه را
 نیز ازین سبب شمرده اند تو و درخت طبع است و صفت و مستقیمه محمد بن عینس گوید که در زبان درسی
 تو با شیاع نیامده و اینک با شیاع هم زبان و است روزی زبان دیگر است اختلاف حرف وی اگر قافیه
 بستیم محسوس باشد و است چنانکه گفته اند بیست روز کاری کن درین کار احتیاط زانکه جز
 بر تو ندارم اعتماد و در مصورت باید که بجای خطی وال نویسد چنانکه ظهوری گفته و بدال نوشته
 فرزند از استقامتش حسرت زنده کرده است کجروی ز نهاد خراود در اصل خراط بود طار بدال کند
 شاه اختلاف حرف روف است خواه اصلی بود خواه زائد اختلاف روف اصلی چون زندگانی و نشین
 و اختلاف روف اند چون قدر و صد در برابر صد و الی و هم قدر صد روف اند و بای موصد ابر و صبر
 قید است اجتماع این حرف و قافیه میسب است چنانکه درین بیت استاد قدیم بیت گرچه و کوی تو
 اشک عاشق از قدر نیست همچو اشک مایی بیرون در بر نیست اگر با حرف مناسب کن جمع کنند
 چندان قباحتی ندارد چنانکه سعدی جمع نموده بیت که ای شاه و آفاق کشته بعدل اگر من تمام تو
 مالی فضل کاتبی گوید بیت بدست از محبوب پاکیزه اصل که بر اصل اند و آفاق نسل ساد و
 معنی اختلاف است در پیشان رای در پر آینه عقل شستن چنانکه سرب گوید خرج القوم مستانین یعنی
 بردن آمد القوم با نیشهای مختلف و اینها آینه در اصطلاح پیشان شدن حرف و است ازین
 نحو ایضا ایضا بر دو قسم است ایضا بر علی و ایضا بر شنی ایضای جعلی اجتماع الف و نون جمع
 و در قوافی است مثل سبازان و دلیران و اجتماع از نون نسبت چون خوبین در نگین و الف و نون
 قاعده چون زبان در دشمن و الف و نون جمع غیر از الف و نون چون بنفشه با اولاد و بایستی تکلیف

و غیر چون درختی و سر و نیز شش جادوگر و شکر و ذرات مشام چون کشد و بر و همچنین هر لفظی که
صریحا یک معنی باشد جمع بیرون آن قوافی عیوب است لیکن اختراع قافیه الف و نون جمع
و الف نامی جمع غیر فوی الیرون و یازدهن نسبتا الف نون تا عمل در قافیه نون در با معنی مروف جمع
شعری سلفت حال نیشد بلکه در مطلع جمع کرده اند شعر و گوید بد شعری

ترکی د خوب روی کجای نینین بود   نیر و عجب اگر دل و آشنین بود

اسماعیل گوید در با معنی

از خاک چو آینه رنگین بیرون   اندوه کم از دل ننگین بیرون

کردند نظاره عجب زبان چمن   سر باز در کجای خونین بیرون

ملاحظه این شعر در با معنی دخی گرفته است بیجا است زیرا که در شعر مروف جمله سائده جمع کرده اند که در شعر
غیر مروف ندیده شد و اگر آنگه در شعر اخیر در لفظ خونین باید دانست یعنی نیست اصلی است ایطاء
بمعنی آن بود که تکرار آن بخصی باشد مثل و اما و بنیاد سیرب و شاداب و گلاب آب و شاد خسار و کوسه
و اینچنین قافیه در یک شعر آوردن جایزه است تا اندر ایضا و لغت بمعنی قدم بر قدم نهادنست و در

اصطلاح نیک و بدی نینین گوید آوردن است

بگویم که شکر خشنان انوشد